

ספקות שאין להם הכרע

געיות

בשנת תשכ"ז ביקש ממני מוסד הרב קוק להכין מהדורת מקרא לצורך פירוש "דעת מקרא". נועצתי אז במומחים, ובהם גם ר' מאיר מדן ז"ל, שהיה בשעתו המהדיר של תנ"ך קורן. דנו בנושאים העיקריים של נוסח המקרא, ובכולם הייתה לו שיטה ברורה. אולם כאשר הגענו לסוגיית הגעיות, היה יכול להציג רק את הבעיות, ולא הייתה לו משנה סדורה לפתרונן. ובסוף אמר: אינני יודע באיזו דרך תבחר ללכת, אולם אין לי ספק שלא תהיה מרוצה מהחלטתך - תחליט כאשר תחליט. תחזית זו נתקיימה במלואה, שכן לא היו אלה "דברי נביאות" אלא דברי "חכם עדיף מנביא". הם ביטאו את העובדה שאין פתרון לבעיות המתעוררות בסוגיית הגעיות, וכל פתרון שיעלה על הדעת יתגלה בסופו של דבר כלא-פתרון, שהנפש לא תימלא ממנו.

נזכרתי בדברים האלה כאשר קראתי את המבוא של פרופ' מנחם כהן ל"מקראות גדולות הכתר", כך מלכים. מבוא זה יוחד כולו לסתירת תפיסתי בסוגיית הגעיות הקלות. כהן אמר בתחילת דבריו שאין הוא "מסכים מכול וכול לא עם התפיסה (שלי) בכללותה ולא עם פרטיה". שכן מן הדברים שכתבתי משתמע שבן אשר סימן את הגעיות הקלות בלא כל שיטה מחייבת, אלא ברצותו סימן וברצותו נמנע מלסמן, ולפיכך רשות זו נתונה גם לנו. אולם כל זה איננו נכון כלל, שהרי געיות קלות שכיחות בכתר רק בתיבה המוטעמת בפשטא, והן מצויות גם בתיבה המוטעמת בזקף קטן. כנגד זה הן נדירות בתיבה המוטעמת בשאר המפסיקים, וכמעט אין הן מצויות בתיבה המוטעמת במשרת. מכאן שלבן אשר הייתה שיטה ברורה בסימון הגעיות הקלות, ואין שום ספק שראה את השיטה הזאת מחייבת. ואילו השיטה שאני בחרתי בה - לסמן געיה קלה בכל תיבה הראויה לכך מצד מבניה (בלא כל התחשבות בטעם התיבה) - מנוגדת לשיטת בן אשר ניגוד קיצוני.

כל הדברים האלה טובים ונכוחים, ואני מניח שכהן לא חשד בי שאין הם ידועים לי. אולם הוא לא עמד או לא העמיד על ההבדל העקרוני שבין שיטת בן אשר בסימון הגעיות הקלות ובין שיטתו בסימון שאר כל פריטי הניקוד והטעמים. הבדל זה הוא המציב בפני המהדיר בעיה שאין לה, לדעתי, כל פתרון משיביע רצון. ותחילה יש לברר את ההבדל הזה.

רוב סימני הניקוד וההטעמה המצויים בכתר נקבעו שם על פי מסורת ברורה, שהיה הנקדן חייב לתת לה ביטוי. דבר זה ניכר בכך שכל הניקודים וההטעמות האלה אינם מצויים רק בכתר בלבד אלא גם בכתבי־יד אחרים הקרובים לכתר. לדוגמה, גם ההטעמה החריגה וְיִאמְרֵ אֱלֹהֵי (מל"א יז, כג; וכעין זה מל"ב ב, יא) וגם ההטעמה שעל פי הכלל וְיִאמְרֵ אֱלֹהֵי (מל"א יח, טו; וכעין זה שם, ב) מצויות שתיהן בכל כתבי־היד התלויים במסורת טבריה. לפעמים נמסרה מחלוקת ביחס להטעמה מסוימת. לדוגמה, הגעיה הכבדה המצויה בכתר בתיבת עֶלְצֶדֶךָ (יח' ד, ו) תלויה במחלוקת: בן אשר שם אותה שלא לפי הכלל, ואילו בן נפתלי משמיט אותה על פי הכלל. אולם עצם המחלוקת הזאת מוכיחה שהייתה מסורת בידי שני המלמדים, אלא שהמסורות היו חלוקות.

אולם דברים אלו אינם אמורים בסוגיית הגעיות הקלות: יש בכתר אלפי תיבות שבן אשר שם בהן או השמיט בהן געיה קלה בלא דין ובלא דין, בלא כלל ובלא מסורת. לדוגמה, בן־אשר הטעים מַעְלִי (שופ' ג, יט) - אבל מַעְלִי (שם ח, ג) - שניהם מיד אחרי פשטא. אין שום אפשרות שבעולם לתת להבדל הזה הסבר דקדוקי, וגם אי אפשר לומר שכך קיבל בן אשר במסורת, שהרי כ"י לנינגרד B 19a שם געיה בשתי התיבות כאחת, ואילו כ"י ששון 1053 השמיט את הגעיה משתייהן. על כורחנו אנחנו אומרים שכל הנקדנים האלה סימנו את הגעיה בתיבות אלו או השמיטו אותה רק בדרך מקרה ובלא כל מסורת מחייבת. ואילו שאלו את בן אשר עצמו אם מותר להחליף את שיטתו ולנקד תחילה מַעְלִי ואחר כך מַעְלִי, בוודאי לא היה מתנגד לכך. מסתבר שהיה מסכים גם להאחיד את ההטעמה ולסמן או להשמיט את הגעיה בשני המקומות כאחד.

הטעמות לא עקיבות - כדוגמת מַעְלִי - מַעְלִי - מצויות בכתר במקומות רבים מאוד, ואין כאן המקום לפרטם. הצד השווה שבכל ההטעמות האלה הוא שאין להן לא הסבר דקדוקי ולא אישוש בכתבי־יד אחר. כעין זה אנחנו מוצאים גם בשאר כתבי־היד. דבר זה מוכיח בוודאות שכל הנקדנים כאחד סימנו את הגעיות הקלות בלא מסורת ובלא דקדוק. לפיכך כמעט אין לך תיבה במקרא שיש חובה או איסור לסמן בה געיה קלה¹, אלא הדבר מסור להחלטה השרירותית או המקרית של הנקדנים - ברצונם הם מסמנים געיה וברצונם אינם מסמנים.

העובדה שהגעיה הקלה סומנה בכתבי־היד בלא שיטה ובלא מסורת מוכחת בלא צל של ספק ממחלוקות בן אשר ובן נפתלי המובאות בספר החילופים. שני המלמדים האלה חלוקים במקומות רבים מאוד באשר לסימון געיה כבדה, אך לא מצאנו מחלוקת באשר לתיבה מסוימת, אם היא מסומנת בגעיה קלה². דבר זה ניתן להתבאר

1. יש יוצאים מכלל זה כגון תיבה המוטעמת בדקף גדול או המוטעמת מלעיל בפשטא או המוטעמת מלרע בפשטא, ויש בה תנועה גדולה לפני שווא.

2. חריג אחד בשי"ן הזיקה: קהלת ב, כא.

רק על פי ההנחה ששני המלמדים כאחד לא ייחסו כל חשיבות לשאלה אם יש געיה קלה בתיבה זו או באחרת, שכן בסוגיה זו לא הייתה בידיהם כל מסורת מחייבת, אלא איש כל הישר בעיניו יעשה.

כל הדברים האלה אינם סותרים את מה שנאמר לעיל - על דעת כהן - שהייתה לבן אשר "שיטה" בסימון הגעיות הקלות. שכן שיטה זו משקפת רק "נטייה"³ בלבד: בן אשר "נטה" לסמן געיות קלות בעיקר בתיבות המוטעמות בפשטא מלרע או בזקף קטן. לפי זה רוב הגעיות הקלות באות לפני שני הטעמים האלה ומיעוטן בא לפני שאר הטעמים. ברור שכלל זה בא לבן אשר במסורת, שהרי הוא משתקף - במידה זו או אחרת - גם בכתב־יד אחרים. אולם זה רק כלל סטטיסטי הקובע את חלוקת הגעיות בין כלל התיבות שבמקרא, ואין הוא אומר דבר על סימון הגעיה בתיבה זו או אחרת. "שיטה" זו של בן אשר דומה אפוא לשיטה הקובעת את התוצאות של משחק בקוביה. אפשר לקבוע מראש - בוודאות כמעט מוחלטת - כמה פעמים תראה הקוביה מספר מסוים אם יטילו אותה מאה פעמים, אולם אין כל אפשרות לקבוע מראש אם היא תראה את המספר הזה בפעם הראשונה או בפעם העשירית או בפעם המאה. וכן הדבר גם כאן: מסורת בן אשר קבעה לכל טעם את אחוז התיבות המסומנות בגעיה קלה, אך לא קבעה אלו הן התיבות הכלולות באחוז הזה.

כל הדברים האלה באים לידי ביטוי ברור בניסוחו המוצלח של ישראל ייבין, שהוא מרא דשמעתתא בסוגיה זו. וכך הוא כותב בספרו הגדול על כתר ארם צובה: "מסתבר, שאילו היה בן אשר גופו מנקד ומטעים טופס נוסף של המקרא, לא היה סימון הגעיות הקלות זהה בו לסימון בכתר, והוא הדין בכל מנקד אחר" (כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, סימן טו, סוף הערה 3). כהן הביא את הדברים האלה במאמרו והביע את פליאתו עליהם. אך הם האמת לאמתה, שכן אף על פי שהייתה לבן אשר שיטה ברורה על היחס הכללי שבין הגעיות ובין הטעמים, הוא סימן את הגעיות בתיבות היחידות רק בדרך מקרה. וכלל גדול הוא בידינו ש"המקרה לא יתמיד". לפיכך אין להעלות על הדעת שהגעיות הקלות, שסומנו "דרך מקרה" בתיבות מסוימות בכתר, יסומנו "דרך מקרה" באותן התיבות גם בטופס נוסף של המקרא.

על פי זה תוכן הבעיה שעמדה לפניי, כאשר באתי להדיר את נוסח המקרא על פי כתר ארם צובה. יש במהדורה שלי מקומות רבים מאוד שנוסח הניקוד או הטעמים בהם שונה מן הנוסח של המהדורות הרגילות. בכל המקומות האלה לא חששתי כלל לתרעומת הציבור על שאני משנה מ"מנהג ישראל", שהרי כל ישראל כבר הסכימו לקרוא ולנגן את המקרא על פי מסורת טבריה וקבלת בן אשר, ולפיכך אין לנו רשות לקבל שום נוסח הסוטה מן המסורת הזאת, וכל "מנהג" המבוסס על נוסח מסוג זה הוא מנהג של טעות שאין חוששים לו. אולם היה לי קשה מאוד לנהוג כן גם

3. ישראל ייבין בספרו על הכתר הגדיר במונח הזה את "שיטת" בן אשר בסימון הגעיות הקלות.

בסוגיית הגעיות הקלות, שהרי כל מהדורות המקרא המקובלות בישראל זה יותר ממאה שנה (לפחות) נוהגות לסמן געיה קלה בכל תיבה הראויה לכך מצד מבניה⁴ - בלא כל התחשבות בטעמה, וכל קורא ותיק הבקי בקריאתו מקפיד להטעים את המקרא על פי הנוסח הזה. אילו באתי להחזיר כאן את שיטת בן אשר לקדמתה, היה עליי להשמיט את רוב הגעיות האלה ולהעתיק רק אותן הגעיות שסימן בן אשר בכתר - דרך מקרה ובלא מסורת. לפי דרך זו היה עליי להטעים מַעְלִי בצד מַעְלִי, בִּיהוּדָה בצד בִּיהוּדָה, הָאִשָּׁה בצד הָאִשָּׁה, גִּוְרָלָם בצד גִּוְרָלָם, אֶחָרִיו בצד אֶחָרִיו, לָרַעַב בצד לָרַעַב - ועוד מאות דוגמות מסוג זה. ואילו שאלו אותי הקוראים מה ראית לנקד כן - שלא כמנהג המקובל ושלא כסברה - היה עליי להשיב: כך עלה במקרה על דעת בן אשר, כך ניקד על פי רצונו השרירותי או המקרי - בלא טעם ובלא סברה, בלא מסורת ובלא דקדוק. וכדאי הוא המנהג המקרי הזה של בן אשר לדחות את מנהג כל ישראל שנתקבל בכל אתר ואתר, בארץ ובתפוצות. אין לי שום ספק שהציבור לא היה מקבל את התשובה הזאת, ואני יכול רק להצדיק אותו.

דומה שיש בדברים אלו כדי להסביר את נוסח הגעיות הקלות שבחזרתי בו, על פי המנהג שנתקבל בכל המהדורות הרגילות. נוסח זה מנוגד למסורת הכללית של הגעיות שהייתה מקובלת בידי בן אשר. אולם אין בו שום תיבה שהיא, כשהיא לעצמה, מוטעמת בגעיה שלא לפי המסורת הזאת⁵. ודיי בכך להצדיק את הכרעתי. שכן מסתבר שהסכמת כל ישראל לקבל את מסורת בן אשר חלה רק על אותן סוגיות הניקוד שהייתה בהן לבן אשר מסורת מחייבת לכל תיבה יחידה שבמקרא - למעט סוגיית הגעיות הקלות, שמסורת בן אשר מסרה בה רק שיטה כללית סטטיסטית, אך לא קבעה בה מסמרות לשום תיבה שבמקרא⁶. ופוק וחזי מאי דעמא דבר.

כל הדברים האלה היו ראויים להיאמר גם אילו היה בידינו הכתר בשלמותו. קל וחומר שיש לומר אותם אחרי שכבר אבד חלק גדול של הכתר, והוא נשאר בציון רק מ"משארתך" (דב' כח, יז) ועד "ציון" (שה"ש ג, יא). שהרי אין לנו כל אפשרות לשחזר מדעתנו את הגעיות שקבען בן אשר בכתר דרך מקרה, וגם אי אפשר להעתיק אותן מכתב־יד לנינגרד, אף על פי שנוסח הניקוד והטעמים של כתב־יד זה מעולה וגם קרוב ביותר לנוסח הכתר. שכן דווקא בסוגיית הגעיות הקלות נוסח כ"י לנינגרד תמוה במקומות רבים. נוסף על כך שיטתו הכללית שונה שינוי ניכר מזו של הכתר, ושוב אי אפשר להיעזר בו כדי למצוא את נוסח הגעיות של בן אשר.

4. כהן מסביר באריכות מהיכן הגיע המנהג הזה אל המהדורות שלנו. דבריו בעניין זה מעניינים ומאלפים מאוד, אך אין הם סותרים את דבריי, שהרי גם אני מודה שהשיטה הזאת - בכללותה - מנוגדת לשיטת בן אשר. השאלה איך נתקבלה במהדורות שלנו לא מעלה ולא מורידה לדיון הזה.

5. יש יוצאים מכלל זה, כגון תיבה המוטעמת בזקף גדול או המוטעמת בפשטא מלעיל. ואין כאן המקום להסביר מדוע החלטתי לסמן את הגעיה גם כאלה.

6. השווה הערה 1.

אולם כהן חולק עליי גם בעניין זה. לדעתו, שמואל בן יעקב, שניקד את כתב־יד לניגוד, היה נקדן מעולה בכל סוגיות הניקוד והטעמים - ובכללן גם סוגיית הגעיות. שיטתו הכללית בסוגיה זו גם קרובה ביותר לשיטת הכתר. אנסה כאן להוכיח את דעתי בשני העניינים האלה.

מכל מה שנאמר כאן ברור שקשה מאוד לדבר על "שיבושים" בנוסח הגעיות הקלות, שהרי הגעיות האלה סומנו בלא מסורת, וכל נקדן היה רשאי לשים אותן כרצונו - ובלבד שישמור על ה"נטייה" הכללית, הקובעת את היחס שבין הגעיות ובין הטעמים. אולם יש עניינים אחרים היוצאים מכלל זה, ובהם הכלל הקובע שאין שמים געיה קלה בתיבה שיש בה געיה כבדה או געיית שווא או געיה קלה נוספת, וכן הכלל האומר שאם יש בתיבה אחת הברות הראויות לגעיה קלה, אין שמים את הגעיה הקלה אלא באחרונה שבהן⁷. כללים אלו נשמרו בקפדנות בכתר, ובכל המקרא יש רק כעשרה חריגים לשני הכללים כאחד. ניקוד התיבות על פי הכללים האלה בא, כנראה, במסורת, ודבר זה מוכח מן העובדה שחריגים אחרים שנויים במחלוקת בן אשר ובן נפתלי.

אולם שמואל בן יעקב לא היה, כנראה, בקי כל צורכו בכללים אלו, שהרי לא שמר עליהם כהלכה. כי הוא ניקד אֶהְיֶיכֶם (בר' לו, יח) בצד אֶהְיֶיכֶם (שם), וניקד מִשְׁבְּחֵיכֶם (וי' ג, יז), מִשְׁבְּחֵיכֶם (וי' כג, ג), מִשְׁבְּחֵיכֶם (שם, לא) בצד מִשְׁבְּחֵיכֶם (שם, יד) - וכן בְּחֻצְרוֹת (במ' י, ח) בצד בְּחֻצְרוֹת (שם, י). כל הגעיות האלה מסומנות בלא עקיבות, ורובן - שלא כהלכה. על אלה יש להוסיף עוד כארבעים תיבות בתורה שהגעיה מסומנת בהן שלא כדיון: געיה קלה בצד געיה אחרת - וכן געיה בראשונה מבין שתי הברות הראויות לגעיה קלה. נמצא שהטעמות תמוהות אלו מצויות בכ"י לניגוד ביותר מארבעים וחמישה מקומות בתורה בלבד⁸, ואילו בכתר הן מצויות בכל המקרא רק בקרוב לעשרה מקומות.

ראוי לציין כאן: שמואל בן יעקב היה גם נקדן של כ"י ל⁹; אך שם חלק ניכר מהתיבות האלה מוטעם כהלכה. לדוגמה, הוטעם בכ"י לניגוד שלא כדיון: כָּל־הַמִּחְלָה (שמ' טו, כו), הַעֲזִיאוֹלִי (במ' ג, כו), וַיִּתְּדֶם (במ' ד, לב), אֶת־הָאִשָּׁה (במ' ה, כא), לַחֲנֹתֶכֶם (דב' א, לג) - ואילו בכ"י ל⁹ הוטעם כדיון⁹: כָּל־הַמִּחְלָה, הַעֲזִיאוֹלִי, וַיִּתְּדֶם, אֶת־הָאִשָּׁה, לַחֲנֹתֶכֶם. אך יש גם התופעה ההפוכה של ניקוד טוב יותר בכ"י לניגוד. לדוגמה, הוטעם בכ"י ל⁹ שלא כדיון: שָׁנָאָה (שמ' כג, ה), וְלֹא־יָרְאוּ (שמ' לד, כ), עַל־

7. אולם אם ההברה הראשונה היא תיבה מוקפת, שמים את הגעיה בתיבה זו.

8. אלה המקומות שמצאתי: בר' יט, יג; כה, לא; לא, מג; לב, כו; לו, יח; לח, יח; מט, יח; שמ' א, כא; ח, כא; יג, ה; יא, טו; כו, ל; י; וי' א, ה; ג, יז; כג, ג; לא, כה; כח; כז, כח; במ' ג, כו; ד, לב; ה, כא; י, ח; יד, כה; לח; טו, יד; מ, יז; כא; יח; ב; כה; ב; כו; לא; דב' א, כט; לג; ז, ח; יג; ח, ג; יא, יד; כד, כח; יב, יז; כ, ל; לא; יד, כג; יח, ד; כ, יח. במקומות המודגשים ההדגשה התמוהה מצויה גם בל⁹.

9. רק כשליש מן ההטעמות התמוהות של כ"י לניגוד מצוי גם בל⁹; והשוה הערה 8.

מִחֶבֶת (וי' ו, יד - אבל שם ז, ט: וְעַל־מִחֶבֶת), וְאִמְתָּךְ (וי' כה, מג) - ואילו בכ"י לנינגרד הוטעם כדין: שְׁנָאָךְ, וְלֹא־יֵרָאוּ¹⁰, עַל־מִחֶבֶת (גם וְעַל־מִחֶבֶת), וְאִמְתָּךְ.

כך נתקיים בשמואל בן יעקב מה ששיער ייבין שהיה מתקיים בבן אשר. אכן, שמואל בן יעקב ניקד שני טפסים של התורה, ונוסח הגעיות הקלות איננו זהה בשני הטפסים האלה. אלא שבן אשר היה משנה את הניקוד רק באותם העניינים שלא הייתה לו בהם כל מסורת ושכללי הדקדוק לא קבעו בהם מסורות, ואילו שמואל בן יעקב החליף את שיטתו בעניינים שחוקי ההטעמה ומסורת הקריאה קבעו בהם נוסח מחייב, שאין לשום נקדן רשות לסטות מהם.

דברים אלו מטילים ספק חמור בבקיאותו של שמואל בן יעקב במסורת הקריאה של הגעיות הקלות. לפיכך ההצעה להעתיק את נוסח הגעיות של כ"י לנינגרד - גם אם בשינויים מסוימים - לא תתקבל על הדעת בנקל.

נוסף על כך הרי נוסח הגעיות הקלות של כ"י לנינגרד שונה מנוסח הכתר גם באותם העניינים שקבעה בהם המסורת רק "נטיות" וכללים סטטיסטיים. הכללים האלה עצמם נשמרו - בעיקרון - גם בכ"י לנינגרד. אף על פי כן יש גם הבדל של שיטה בין שני כתבי־היד האלה, שהרי כ"י לנינגרד מרבה בגעיות יותר מהכתר. לפיכך מראש היינו יכולים להניח שנוסח הגעיות של שני כתבי־היד לא יהיה זהה. ואכן, הנחה זו מתאשרת במלואה.

בדקתי בספר יהושע את התיבות הראויות לגעיה קלה, ומצאתי שם כמאתיים וארבעים תיבות שנוסח הגעיות של כ"י לנינגרד שונה בהן מזה של הכתר¹¹. במיעוטן יש געיה רק בכתר, ברובן יש געיה רק בכ"י לנינגרד. על פי זה יש להניח שאם נעתיק את נוסח הגעיות של כ"י לנינגרד בכל מקום שלא נשתמר בו הכתר, נסטה מנוסח הכתר ביותר מאלפיים תיבות. די היה בכך להרתיע אותי מללכת בדרך הזאת.

וכך בסופו של דבר נתקיימה תחזיתו של מדן. אילו העתקתי את נוסח הגעיות של הכתר, בוודאי לא הייתי מרוצה. אולם גם משקיבלתי את שיטת הגעיות של הנוסח המקובל, אינני מרוצה מהחלטתי, שהרי על כל פנים עברתי על המסורת הכללית שהייתה מקובלת בידי בן אשר. אכן, זה ספק שאין בו הכרע משביע רצון, שהרי ההכרעה איננה בין טוב לרע אלא בין טוב פחות ובין טוב יותר. ההכרעה זו הייתה מוטלת עליי, ואני יכול רק לקוות שעלטה יפה ותתקבל על דעת הציבור¹².

10. השווה הערה 7.

11. כהן ערך מדרגם אחר שאין אני יכול לדון בו כאן. אעיר רק זאת: בעמ' 22 של המבוא הוא מביא בין התיבות המוטעמות בגעיה קלה גם את הַמְצָרָעִים, הַמְרָצָח, וְהַמְנָשִׁי, בְּסַעְרָה, בְּסַעְרָה. אולם זו טעות שהיא כשגגה שיוצא מלפני השליט. שכן הגעיה שבתיבות האלה איננה געיה קלה אלא הגעיה שבספרי על הטעמים קראתי לה "געית ה". אין היא עניין לכאן, שהרי היא באה תמיד על פי מסורת קבועה ומחייבת, וכל כתבי־היד שווים בסימונה בכל מקום.

12. בספרי על הטעמים כתבתי שהגעיה מורה על נחץ משני, שאיננו מבוצע בניגון. כהן טוען

קרי וכתיב

זה היה מנהג כל כתבי־היד כאשר לתיבה שיש בה הבדל בין קרי ובין כתיב: אותיות הכתיב כתובות בתוך השורה, ואותיות הקרי רשומות בגיליון. אולם הניקוד והטעמים המתאימים לקרי אינם מסומנים בקרי שבגיליון אלא בכתיב שבתוך השורה.

שיטה זו, שנמסרה לנו מידי בעלי המסורה, יכולה לעורר תמיהה. שהרי הקוראים הוגים ומנגנים רק את הקרי ולא את הכתיב, ולפיכך היה ראוי לסמן ניקוד וטעמים רק בקרי ולא בכתיב, ואילו הם הפכו את השיטה וסימנו ניקוד וטעמים רק בכתיב ולא בקרי.

מסתבר שזה היה נימוקם של בעלי המסורה. אילו סימנו ניקוד וטעמים רק בקרי שבגיליון, כבר היו פוגעים במערכת הטעמים. כך, לדוגמה, ביואל ד, א: אֲשֶׁר אָשׁוּב (אשיב קרי). אילו סימנו את הניקוד ואת הטעם רק בקרי שבגיליון, היה המרכא של אֲשֶׁר בא בלא תביר לאחריו, דבר שאין הדעת סובלת אותו. משום כך היו נאלצים לסמן בכתיב לפחות את הטעם. מתוך כך כבר נאלצו לסמן שם גם את הניקוד, שהרי הצד השווה שבין הניקוד ובין הטעמים הוא שהם הגויים או מנוגנים רק בקרי ולא בכתיב, ולפיכך יש להשוות גם את דרך סימונם. וכשם שהטעם צריך להיות מסומן בכתיב, אף על פי שמנגנים אותו רק עם הקרי, כן הניקוד צריך להיות מסומן בכתיב, אף על פי שהוגים אותו רק עם הקרי.

ואחרי שכבר סימנו ניקוד וטעמים בכתיב, שוב לא היו יכולים לסמן אותם גם בקרי, שאילו סימנו אותם גם בקרי וגם בכתיב, היו הקוראים מסיקים מכאן שהוגים ומנגנים גם את הכתיב וגם את הקרי. ואין לך טעות גדולה מזו. משום כך הניחו את הקרי בלא ניקוד ובלא טעמים. והקורא כבר יבין מדעתו שהניקוד והטעמים המסומנים בכתיב שבתוך השורה הגויים ומנוגנים רק עם הקרי שבגיליון.

מנהג דומה נהגו גם בשם הויה, הנקרא בדרך כלל כשם אדנות ולפעמים כשם אלוהים. גם כאן סימנו בכתיב את הניקוד ואת הטעם המתאימים לקרי. אלא שכאן לא סימנו את הקרי בגיליון, שהרי הוא ידוע לכל אדם ומצוי במקרא במקומות רבים מאוד. הם סמכו אפוא על הקורא, שיבין מדעתו שהניקוד והטעם המסומנים בכתיב הגויים ומנוגנים עם הקרי הידוע.

שהגדרה זו אמורה רק בשיטת המהדורה שלי, שהגעיה הקלה בה איננה תלויה בניגון כלל. אך דומני שזו טעות, שהרי גם במהדורה שלי יש געיות רבות התלויות בניגון דווקא - געיות כבודות וגעיות שווא - ואף על פי כן כתבתי את ההגדרה הזאת, שכן היה נראה לי שתלות הגעיה בניגון עדיין איננה מוכיחה שהיא גם מבוצעת בניגון; שהרי אפשר שרק ניגון מסוים דורש הטעמה משנית לפניו. גם אפשר שניגונו של הטעם מתחיל תמיד כבר בנחץ המשני של הגעיה - גם במקרה שלכל הדעות, הגעיה איננה תלויה בטעם, כדוגמת הגעיה של וַיִּצְקוּ. לפי זה צריכים לשנות במקצת את הגדרת הגעיה: היא מורה על נחץ משני ולא על ניגון.

שיטה זו של סימון הניקוד והטעמים בתיבה שיש בה קרי וכתוב נמסרה לנו על ידי בעלי המסורה. היא משתקפת בכל כתבי-היד ונתקבלה תחילה גם במהדורות הדפוס. אולם דחה אותה כריסטיאן דוד גינצבורג¹³. הלה היה סבור שהמסורה הציבה את הקרי בגיליון כדי לתקן בו את הכתיב ה"מוטעה", ולדעתו, זו גם הסיבה שהיא מסרה לנו רק את ניקוד הקרי ולא את הניקוד שהיה מתאים לכתיב. אולם היום אנחנו יודעים שלפעמים הכתיב דווקא הוא הנוסח ה"נכון". משום כך ראוי למסור לקורא גם את ניקוד הקרי וגם את הניקוד המתאים לכתיב, והקורא ישפוט איזהו הנוסח המתקבל על הדעת. זו הייתה אפוא השיטה שהנהיג גינצבורג במהדורות המקרא שלו: הוא סימן בכתיב רק את הטעם לבדו, ואילו בשולי העמוד - במקום שהביא את כל חילופי הנוסח - רשם גם את הקרי המנוקד וגם את הכתיב המנוקד. בכך רמז לנו: הטעם מתאים גם לקרי וגם לכתיב, ולפיכך הוא מסומן בתוך השורה, ואילו הניקוד שונה בין הקרי ובין הכתיב והקורא ימצאנו בשולי העמוד.

אולם כל התפיסה הזאת מוטעית. שכן מעולם לא עלה על דעת חכמי המסורה "לתקן" את נוסח המקרא, אלא הם היו בעלי "מסורה" - כמשמעו של מונח זה - וביקשו רק למסור לנו את הנוסח שהיה מקובל בידם. לפעמים הייתה מחלוקת בין הסופרים ובין הקוראים: הסופרים כתבו בספר תיבה אחת, ואילו הקוראים הגו וניגנו בפיהם מילה אחרת. במקרים האלה היה על בעלי המסורה למסור לנו את שני הנוסחים האלה, כמות שהיו מקובלים בידיהם, והם כתבו בתוך השורה את התיבה כפי שנכתבה בידי הסופרים, ואילו בגיליון רשמו את המילה כפי שקראוה הקוראים. אולם הסופרים היו רק כותבים ולא הוגים ולא מנגנים. משום כך לא היה אפשר למסור לכתיב לא ניקוד ולא טעמים. כנגד זה הקוראים היו גם הוגים וגם מנגנים. משום כך היה צורך למסור לקרי גם ניקוד וגם טעמים. אלא שבעלי המסורה העבירו את הניקוד ואת הטעמים של הקרי מן הקרי אל הכתיב, וטעמו של דבר זה כבר נתבאר לעיל.

שיטתו של גינצבורג לא נתקבלה במהדורות הנפוצות בישראל. אולם הניסיונות לתקן את נוסח המסורה לא פסקו. תיקונים אלו לא הציבו תפיסה חדשה של היחס שבין קרי ובין כתיב, אלא ביקשו רק להקל על הקורא המתקשה להעביר מדעתו את הניקוד ואת הטעמים מן הכתיב אל הקרי. משום כך סימנו כל המתקנים כאחד ניקוד וטעמים גם - או רק - בקרי הרשום בגיליון, ונחלקו רק באשר לכתיב: מהדורת קורן ומהדורת דותן סימנו בכתיב רק את הטעמים ולא את הניקוד, ואילו מהדורת "מקרא לישראל", שהחלה לצאת לא מכבר, לא סימנה בכתיב לא ניקוד ולא טעמים.

כל אחת משתי השיטות האלה יש בה מעלה בצד חיסרון. מעלת השיטה המסמנת בכתיב רק את הטעם - שהיא שומרת על שלמותה של מערכת הטעמים. חסרונה

13. גינצבורג הסביר ונימק את שיטתו בפירוש בספר שכתב כמבוא למהדורת המקרא שלו, בפרק ה' בקרי וכתוב.

הגדול - שהיא משנה את דין הניקוד מדין הטעמים. שהרי גם הניקוד וגם הטעמים הגויים או מנוגנים רק עם הקרי ולא עם הכתיב, והדעת נותנת אפוא שיש להשוות את דינם. ואם סימנו בכתיב את הטעם, אף על פי שהוא מנוגן רק עם הקרי ולא עם הכתיב, יש לסמן בו גם את הניקוד, שגם הוא הגוי רק עם הקרי ולא עם הכתיב. היפוכו של דבר בשיטה שאיננה מסמנת בכתיב לא את הניקוד ולא את הטעם. מעלתה הגדולה - שהיא משווה את דין הטעם לדין הניקוד. חסרונה - שהיא פוגעת בשלמות של מערכת הטעמים.

אולם כל התיקונים האלה - ובכללם גם תיקונו של גינצבורג - אינם רק בעייתיים כשהם לעצמם אלא הם לוקים גם בחוסר עקיבות, שהרי אין הם ניתנים להיעשות בשם הויה. שם זה נפוץ ביותר במקרא, ולפיכך אין נוהגים לרשום את הקרי שלו בשום מקום, לא בגיליון ולא בשולי העמוד. ואם יעשו בשם הזה את התיקון שתואר כאן, ולא יסמנו בכתיב שלו את הניקוד - או את הניקוד ואת הטעם - לא יוכל אדם לדעת היכן הוא נקרא כשם אדנות והיכן כשם אלוהים. משום כך מהדורת גינצבורג ומהדורת דותן חזרו בשם הויה לשיטת המסורה, ואילו מהדורת קורן הייתה נאמנה לשיטתה בשם הויה הנקרא כשם אדנות וחזרה לשיטת המסורה רק בשם הויה הנקרא כשם אלוהים. שיטה זו נתקבלה - למרבה הפלא - גם במהדורת "מקרא לישראל". לפיכך יש בכל אחת מהמהדורות האלה לפחות שתי שיטות בניקוד הכתיב והטעמות. במהדורת גינצבורג ובמהדורת דותן מסומנים בדרך כלל רק טעמים ולא ניקוד, אך בשם הויה מסומנים גם ניקוד וגם טעמים. במהדורת קורן מסומנים כמעט תמיד רק טעמים ולא ניקוד, אך בשם הויה הנקרא כשם אלוהים מסומנים גם ניקוד וגם טעמים. הגדילה מכולן מהדורת "מקרא לישראל", שיש בה שלוש שיטות: בדרך כלל אין מסומנים בכתיב לא ניקוד ולא טעמים, אך בשם הויה הנקרא כשם אדנות מסומנים טעמים ולא ניקוד, ואילו בשם הויה הנקרא כשם אלוהים מסומנים גם ניקוד וגם טעמים. ואין צריך לומר שהדעת איננה סובלת את חוסר העקיבות שבכל השיטות האלה¹⁴.

נמצא שכל התיקונים שנעשו בנוסח הקרי והכתיב לא עלו יפה, שהרי הם לא פתרו את הבעיות המתעוררות בסוגיה זו, אלא רק החליפו בעיה בבעיה. לכן הייתה הדעת נותנת לחזור אל נוסח המסורה. אולם גם דרך זו כבר נחסמה בפנינו. שכן מהדורת קורן כבר הרגילה את הציבור למצוא בקרי גם את הניקוד וגם את הטעמים הראויים לו, ושום מוציא לאור לא יסכים לחזור אל שיטת המסורה המכבידה על הקורא ואיננה מובנת עוד לציבור.

14. שיטת גינצבורג דותן ניתנת להתיישב בדוחק: בדרך כלל מסמנים את הניקוד בקרי הרשום בגיליון (או בשולי העמוד), ורק בשם הויה מסמנים את הניקוד בכתיב, שהרי הקרי שלו איננו רשום בשום מקום. קשה יותר ליישב את שיטת קורן, המחליפה את השיטה בשם הויה גופו. קשה מכולן שיטת "מקרא לישראל", שיש בה שלוש שיטות: שיטה אחת לתיבות שהקרי שלהן רשום בגיליון ועוד שתי שיטות לשם הויה.

משום כך זו הדרך שהלכתי בה במהדורת המקרא שלי. סימנתי ניקוד וטעמים גם בקרי הרשום בגיליון וגם בכתיב הכתוב בתוך השורה. מעלתה של השיטה הזאת, שהיא גם מקילה על הקורא וגם עקיבה תמיד ואפשר לנקוט אותה בכל מקום. היא גם קרובה ביותר לנוסח המסורה, שהרי התיקון לא נגע בגוף המקרא אלא רק במה שרשום בגיליון. אף על פי כן אי אפשר להכחיש שגם זה הוא בבחינת "תיקון", ואין שום ספק שרוח אנשי המסורה לא הייתה נוחה הימנו, וטעמו של דבר זה כבר נתבאר לעיל. נמצא שגם הספק המתעורר בסוגיה זו הוא בבחינת ספק שאין לו הכרע, שהרי אפשר להכריע כאן רק בין טוב פחות ובין טוב יותר. אולם את ההכרעה שלי אימץ גם כהן ב"מקראות גדולות הכתר". לפיכך יש לי כל הסיבות להניח שההכרעה עלתה יפה, ורוח חכמים תהיה נוחה ממנה.

כתיב

בספרי כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא (ירושלים תשל"ז) הצעתי דרך כיצד להכריע במחלוקות הנוגעות לכתיב: יש לבחור את הנוסח הנתמך בהערות המסורה או בידי הרוב המכריע של המסירות. על פי השיטה הזאת הוכחתי את דיוקו המוחלט של הכתר והסקתי שיש לסמוך עליו גם במקום שאין בו עדות ברורה של המסורה, וגם אין שם רוב מכריע לאחד הנוסחים.

בשיטה זו יש לקבוע את הנוסח גם בכל המקומות שלא נשתמר בהם הכתר: יש להכריע על פי הערות המסורה או על פי הרוב המכריע של המסירות. בדרך זו אפשר למצוא את כתיב המסורה כמעט בכל מקום. אולם עדיין יש כמה מקומות שהמחלוקת בהם שקולה, וגם המסורה איננה נותנת הוראה ברורה.

אביא כאן את כל המקומות האלה בבחינת "דאגה בלב איש ישיחנה", ואני מניח ומקווה שיימצאו חכמים שיאירו את עיני ויורו לי דרך של פתרון.

ואלו כתבי-יד שבדקתי לצורך זה בנביאים: כ"י לנינגרד B 19a (ל), כ"י הנביאים מקהיר (ק), כ"י ששון 1053 (ש¹). לאלה צירפתי גם את נוסח יעקב בן חיים במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו (ד). בכתובים בדקתי - נוסף על לש"ד - עוד שלושה כתבי-יד: כ"י Cambridge Add. 1753 (ק²), כ"י המוזאון הבריטי Or. 2375 (ב¹) וכ"י ששון 82 (ש²).

כמו כן בדקתי תמיד את המסורה הגדולה (מס"ג) או את המסורה הקטנה (מס"ק) של הכתר (א), של כ"י ששון 507, היום כ"י ירושלים 5702 24⁰ (ש), של כ"י ל² ושל לקש"ד.

אלל"קש"ה הם כתבי-יד עתיקים שנכתבו בסמוך לתקופת המסורה, אולם ש¹ קרוע או חסר בכתובים במקומות רבים. שאר כתבי-יד מאוחרים יותר. ק² הוא כתבי-יד תימני מדויק מאוד, ונראה לי שראוי לסמוך עליו יותר מעל שאר המסירות שבדקתי בכתובים. גם ב¹ הוא כתבי-יד תימני טוב. ש² הוא "כתר שם טוב" שנכתב

בידי בעל "מגדל עוז", ושמעתי מפי הרב סולימאן ששון ז"ל שיהודי ספרד (או מקצתם) היו סומכים עליו.

מובאות כאן כל המחלוקות שהתקשיתי בהכרעה ביניהן. בטור הימני מוצג הנוסח העדיף (במידה כל שהיא), ומקורותיו בצדו; בטור השמאלי מוצג הנוסח האחר, ומקורותיו בצדו.

במקומות האלה נראה לי עתה שהכרעתי במהדורה שלי הייתה מוטעית:

אַרְדִּי: לִבִּי שֶׁדִּ	אַרְדִּי: קֶ	(אס' ט, ט)
עֲלָה: שִׁקְבִּי שֶׁ	עֲלָה: לֵד	(דנ' ו, ו)
עֲבָדָה: לִבִּי שֶׁ	עֲבָדָה: שִׁקְבִּי	(דנ' ז, כא)
גְּוִיתִינוּ: לִשִּׁי שֶׁ	גְּוִיתִנוּ: ד	(נחמ' ט, לז)
	גְּוִיתִנוּ: קֶ	

במהדורה שלי כתוב אַרְדִּי, עֲלָה, עֲבָדָה, גְּוִיתִנוּ. אולם עתה כתיבים אלו נראים לי מוטעים:

כתיב אַרְדִּי מצוי ברוב המכריע של המסורות, והוא נתמך גם בידי מס"ק ד המוסרת כאן אל אַרְדִּי: "ל' וחס".

כתיב עֲלָה נתמך בידי מס"ג ש' דנ' ב, ה. מובאת שם רשימה שפתיחתה איננה ניתנת לקריאה, אך היא כוללת מילים ארמיות המסתיימות באות ה - בהן גם "עלה וחבירו". הכוונה היא לכל ג' עֲלָה שבדניאל ו: שניים שבפסוק ה ואחד שבפסוק ו. תדע שכן, שהרי מובא שם גם "ושחיתה וחבירו", "להחוויה וחבירו", "רבה וחבירו", "להשניה וחבירו". ואין ספק שהכוונה היא לכל ההיקריות של וְשִׁחִיתָה (דנ' ב, ט; ו, ה, 2), לְהַחְיָה (דנ' ב, י, טז; כז; ג, לב; ה, טו), רָבָה (דנ' ד, ח, יז, ל), לְהַשְׁנִיָּה (דנ' ו, ט, טז; ז, כה).

הכתיב עֲבָדָה נתמך בידי מס"ג ש' דנ' ב, מ, המוסרת "מלין דכתבן הי בדניאל בלשון ארמית" - בהן גם עבדה.

הניקוד של גויתינו תלוי במחלוקת מסורה: ניקוד גְּוִיתִנוּ מוכח ממס"ק ש בר' מז, יח אל גְּוִיתִנוּ שם: "ל' וחד ועל גויתינו" (כאן) ואילו ניקוד גְּוִיתִנוּ מוכח ממס"ג ל" שם: "גויתינו ב' וסימ' ותתם [שם] ועל גויתינו פולג' [כאן] דאור' חס". תיבת פולג' רומזת למחלוקת הניקוד. והסיום "דאור' חס" מוכיח שהכתיב בנחמיה מלא אפילו לפי ניקוד גְּוִיתִנוּ - קל וחומר לפי ניקוד החולקים: גְּוִיתִנוּ.

שיטה אחרת משתקפת בכתב־היד כאן. נראה מהם כאילו הכתיב תלוי בניקוד: לִשִּׁי שֶׁ כותבים ומנקדים גְּוִיתִנוּ, ואילו קֶ (התימניים) כותבים ומנקדים גְּוִיתִנוּ. וגם לפי השיטה הזאת נוסח גְּוִיתִנוּ של ד איננו יכול להתקיים, שהרי הוא נוסח כלאיים. אולם עצם השיטה הזאת נסתרת בידי מס"ג ל", אשר מוכח ממנה שלכל הדעות, הכתיב מלא.

במקומות האלה הכתיב תלוי במחלוקת מסורה:

פגו: ק"ב ¹ ש ² ד	פגוא: לש ¹	(דנ' ג, כה)
פגו: ק"ש ²	פגוא: לב ¹ ד	(דנ' ד, ז)
פגו: ש'ק"ב ¹ ש ² ד	פגוא: ל	(דנ' ז, טו)
והמונכא כת': ק"ב ¹	והמונכא כת': לש ² ד	(דנ' ה, ז)
והמונכא כת': ק"ב ²	והמונכא כת': לש'ב ¹ ש ² ד	(דנ' ה, כט)

כתיב פגו נתמך על ידי מס"ג ק"ב דנ' ג, כה: "לגוא אלף כת בגו חס א". כתיב פגוא נתמך על ידי מס"ג ל שם: "כל לגוא נורא בגוא נורא כתב' א' וכול עבר נגו כת' חס' א' ב' מ' חד" וכו'. וכעין זה נמסר גם במס"ג ד דנ' ג, כא. נוסח ק"ש² מתאים תמיד למסורה של ק"ב, ונוסח ל מתאים תמיד למסורה של לד. ואילו נוסח שאר המסירות איננו עקיב.

כתיב והמונכא נתמך בידי מס"ג ל דנ' ח, יא, המביאה את כל התיבות הכתובות בספר דניאל "מוקדם ומוחר", בהן גם ה, טז - שכתבו בכל המסירות הוא והמונכא - אך לא ה, ז, כט. כתיב והמונכא נתמך על ידי המסורה הסופית של ד ו 14 וכן על ידי "אכלה ואכלה" 91, המוסיפים על ה, טז גם את שני חבריו: ה, ז, כט. נמצא שנוסח ק"ב נתמך דווקא בידי המסורה של ל, ואילו נוסח ל נסתר בידי המסורה של עצמו. נוסף על כך ההבחנה בין ה, טז ובין שני חבריו מוכיחה על מסורת עתיקה, ואילו השוואת כל שלושת המקומות האלה יכולה להיות תוצאה של התפתחות מאוחרת. ואולי יש בכל זה כדי להעדיף את נוסח ק"ב.

במקומות האלה לא מצאתי הערת מסורה שיש בה כדי להכריע בין הנוסחים:

ומדפרי: ק"ב ¹ ד	ומדפרי: לש ²	(שה"ש ד, ג)
שחקי: ק"ב ¹ ש ²	שחקי: כת': לד	(קה' ו, י)
לגפרי: ק"ב ¹	לגפרי: לש ² ד	(קה' ט, יא)
ותרוץ: ש'ק"ב ¹	ותרוץ: לש ² ד	(קה' יב, ו)
קיתרוס כת': ק"ב ¹	קיתרוס כת': לב ¹ ש ²	(דנ' ג, ה)
שפכא: ש'ק"ב ¹	שפכא: לש ² ד	(דנ' ג, ה)
איתנא כת': לק"ב ¹	איתנא: ש'ש ² ד	(דנ' ג, יח)
בגשמהון: לק"ב ¹ ד	בגשמהון כת': ש'ש ²	(דנ' ג, כז)
ויוי: ש'ק"ש ² ד	ויוי: לב ¹	(דנ' ד, לג)
מדורה: ש'ק"ב ¹ ש ²	מדורה: לד	(דנ' ה, כא)
תקילת: ש'ק"ב ¹	תקילת: ל	(דנ' ה, כז)
	תקלת: ב ¹	
	תקלת?, תקלתא?: ש ²	
	תקילתא: ד	

יבֵּעָא: ש'ק"ב'ש ²	יבֵּעָה: לד	(דנ' ו, ח)
שִׁיזָב: ק"ש"ד	שִׁיזָב: ל	(דנ' ו, כח)
	שִׁיזָב: ב'	
שְׁבִיבִין: ק"ב'ד	שְׁבִיבִין: לש'ש ²	(דנ' ז, ט)
יָתָב: לק"ב'	יָתָב: ש'ש"ד	(דנ' ז, ט)
יָתָב: לק"ש"ד	יָתָב: ש'ב'	(דנ' ז, י)
יִרְמֹת: לש"ד	יִרְמֹת: ש'ק"ב'	(עז' י, כו)
סְפָרָת: ק"ש"ד	סְפָרָת: לב'	(נחמ' ז, נו)
וְלִנְבִיאֵינוּ: ק"ב'ש"ד	וְלִנְבִיאֵנוּ: לש'	(נחמ' ט, לב)

כל המחלוקות האלה שקולות, שהרי אין רוב מכריע לאחד משני הנוסחים. אעיר כאן על אחדות מהן.

כתיב שְׁתִּיקָה מיוחס ברשימת החילופים של ל למדנחאי, וכתיב שְׁתִּיקָה - למערבאי. אולם קשה מאוד להניח שנוסח מערבאי לא היה ידוע ל-ק"ב ול-ב'ש². ואולי מוחלפת השיטה ברשימת החילופים של ל. המחלוקת באשר לכתיב שְׁתִּיקָה נזכרת גם במס"ג ד קה' כאן, אך לא נמסר שם מי הם בעלי הפלוגתא. רשימת החילופים של ד איננה מביאה תיבה זו כלל.

כתיב קִיתָרְס נתמך ב"שתיקת המסורה", שכן התיבה מצויה בפסוקים ה, ז, י, טו. ב-ק"ד כולם חסרים ו. ב-לב'ש² אחד או אחדים מלאים ו: הראשון (ל) או שני הראשונים (ש²) או הראשון ושני האחרונים (ב'). שתיקת המסורה מסייעת לנוסח ק"ד. כתיב שְׁפָכָא נתמך בידי שתיקת המסורה, שהרי בשאר כל המקומות זה הכתיב בכל המסורות.

כתיב שִׁיזָב נתמך בידי שתיקת המסורה, שכן לשון זה מצוי בשלושה מקומות. ב-ק"ש² כתיב אחד בכל שלושתם: וְשִׁיזָב (ג, כח), מְשִׁיזָב (ו, כח), שִׁיזָב (שם). ב-לב'ד הכתיב שונה במקום אחד: וְשִׁיזָב (ד), שִׁיזָב (ל), שִׁיזָב (ב'). שתיקת המסורה מסייעת לנוסח ק"ש².

יָתָב או יָתָב מצוי רק בשני המקומות המובאים כאן. ב-ל'ק"ב הוא חסר תמיד, ב-ש' הוא מלא תמיד. ב-ב'ש"ד הוא פעם מלא ופעם חסר, אך "שתיקת המסורה" איננה מורה כן.

כתיב יִרְמֹת נתמך על ידי שתיקת המסורה, שהרי זה הכתיב גם בשאר כל המקומות.

כך עלו בידינו כעשרים מחלוקות שקשה להכריע ביניהן, ואין זה מספר מבוטל. אולם יש כנגדן מאות רבות של מחלוקות שההכרעה ביניהן ברורה, וגם זה איננו מספר מבוטל.

לסיום הדיון בספקות שאין להם הכרע אזכיר כאן בעיה קשה במיוחד בסוגיה של כתיב. בשעתו יגעתי בה הרבה, אך קצרה ידי מלמצוא לה פתרון.

וְלִנְטוּעַ או וְלִנְטוּעַ מצוי שלוש פעמים במקרא: יר' א, י; יח, ט; לא, כז; והכתיב בשניים מהם תלוי במחלוקת מסורה. מס"ק א מוסרת לשני הראשונים: "ב' מל"; ומכאן שהשלישי חסר. מס"ק ק מוסרת כן אל הראשון והשלישי, ומכאן שהשני חסר. על ב' מלאים נמסר גם במס"ג ש' א, י, אלא שהפירוט איננו ברור, וכן נמסר גם במס"ק ד שם. שיטה שלישית מבוארת במס"ג ד לא, כז, המונה ומפרטת ג' מלאים, וגם מס"ק ש' יח, ט מוסרת על ג' מלאים.

כל שלוש השיטות האלה מיוצגות בנוסח המסירות. נוסח א הוא כשיטת מס"ק א: שני הראשונים מלאים, ואין ספק שהשלישי היה חסר, אלא ש־א לא נשתמר שם. נוסח לק הוא כשיטת מס"ק ק: השני חסר והשאר מלאים. נוסח ש' ד הוא כשיטת מס"ג ד ומס"ק ש': כל שלושם מלאים.

על פי הדברים האלה היה עליי לקבוע את הנוסח של המהדורה שלי, אלא שכאן עמדה לפניי בעיה שלא היה לה פתרון. לא יכולתי לכתוב וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ - על פי מס"ק א - שהרי כל המסירות שבידי כותבות במקום השלישי וְלִנְטוּעַ, ולא הייתי רשאי לברות נוסח "על פי הסברה" - בלא כל אסמכתא באחת המסירות. כמו כן לא יכולתי לכתוב: וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ - על פי מס"ק ק ונוסח לק - שהרי נוסח א במקום השני הוא וְלִנְטוּעַ; ולא רציתי למסור נוסח הנסתר בפירוש על ידי נוסח א שבידי. משום כך נאלצתי לכתוב בכל שלושת המקומות וְלִנְטוּעַ - על פי מס"ג ד ומס"ק ש' ונוסח ש' ד - אף על פי שלא היה לי כל ספק שנוסח א במקום השלישי הוא וְלִנְטוּעַ, ונוסף על כך הרי הנוסח הזה הוא שלא כמסורה של א ר"ק כאחר. נמצא שמסרתי נוסח אשר ידעתי בוודאות שאיננו הנוסח המשובח, אך לא היה לאל ידי להושיע.

אולם לפני זמן לא רב עלה בידי לפתור את הבעיה הזאת, וברוך ה' שעזרני. שכן חזרתי שנית אל הסוגיה הזאת ובדקתי כתבי־יד רבים, אך בכולם היה כתוב וְלִנְטוּעַ בכל שלושת המקומות. בסוף הגעתי אל כ"י ששון 508, הנקרא The Mervas Bible. כתבי־יד זה הוגה בידי מגיה מומחה שתיקן את הכתיב במקומות רבים כדי להתאים אותו לדרישות המסורה. תיקון כעין זה נעשה גם כאן: תחילה היה כתוב שם וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, על פי נוסח לק ולפי מס"ק ק. אחר כך נעשה תיקון בשני המקומות האחרונים, ועתה הנוסח הוא: וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, על פי הנוסח המשווער של א ולפי מס"ק א.

כתב־היד הזה הוא היום בידי מר פרידברג בטורונטו. פניתי אליו במכתב וביקשתי ממנו לבדוק את הכתיב בגופו של כתב־היד. בתשובתו אישר לי שקראתי נכון את התצלום, ואני מודה לו בזה על עזרתו האדיבה.

על פי זה כבר אוכל לתקן את נוסח המהדורה שלי ולכתוב במקום השלישי וְלִנְטוּעַ במקום וְלִנְטוּעַ, שהרי שוב לא תהיה זו הגהה על פי סברה אלא הגהה על פי כתב־יד מדויק שבידינו. בכך נפשט הספק הזה, שלא היה בו הכרע - ואין שמחה כהתרת הספקות.